

Bertha Zoltán

Archaikus modernség, népi expresszionizmus

(Tamási Áronról – halálának ötvenedik évfordulóján)

Tamási Áron tündéri mesevilágának légies bája, felkavaró balladai történeteinek egzisztenciális távlata, néphitből, népművészeti formákból eredő világszemléleti, esztétikai horizontja kettős értelemben is lenyűgözi olvasóját a modernség ígézetével. Egyrészt úgy, hogy a jelképes, mítoszi – a szimplán naturális alakzatokat látványosan felbontó – elemek közvetlenül is az avantgárd képzeleti szabadság látomásteremtő dinamizmusához vonzzák a befogadót. Másrészt azért, mert az archaikus népi hitvilág bölcelet-gondolati sugallatai önmagukban is eleven és megújuló válaszokkal képesek szolgálni a modern létezés drámaian feltárulkozó problémáira.

Az ősi népi-vallási képzettartalmak, szemléleti perspektívák hasonlóképpen kapcsolódnak az emberi lét, az univerzum szellemi lényegvalóságához, mint ahogy az avantgárd is a felszíni realitás mögé, a létezés teremtő centrumába, a lélekörvénylesek titokzatos mélységszférái közé igyekszik hatolni. A mindennapi valóságdimenziók radikális széttörése, az álomszerű fantasztikum felszabadítása, a sejtelmes fantáziaalakok elővarázslása mind szürrealista vonás lehet, s ezért is érintkezhet például a *Jégtörő Máttyás* számos ábrázolásrétege a stílusirányzati szürrealizmussal (amint azt Bori Imre elemzi), mégis, a Jó és a Rossz ellentéteinek metafizikai párharcát megjelenítő elvont-szimbolikus, mesei-fabulisztikus figurák és cselekménymozzanatok közvetlenül a népi hiedelem-elbeszélések, hiedelem-mondák világképi, műfaji jellegzetességeiből is levezethetők. A modern mágikus realizmust is mintegy megelőlegező *Jégtörő Máttyás*, a mitikus-mesei, kalandos-pikareszkes realizmus csúcscsúcsaira jutó *Ábel*-trilógia, a folklorisztikus, népi szociográfia remekének tekinthető *Szülföldem* (meg a szakrális-rituális népi színjátékok, elbeszélések, regények sorozata s a többi): mind valami primordiális organicizmus újfajta kiteljesedéseként is értelmezhető (Tamási a „folklor utolsó irodalmi nagykövete” – állította Féja Géza). A szerves összefüggéseket test és lélek, egyén és közösség, nemzet és emberiség, társadalom, természet, Isten (humanitás és divinitás), éthosz és esztétikum („a keresztény erkölcs, a nemzeti gondolat és a szociális igazság” eszményei) között: számtalan formában gondolja át és fejezi ki az író. Érzékiség és spiritualitás duális összhangjáról, bináris egységeről hirdeti: „ne éljen többé külön a test és külön a szellem” (*Ragyog egy csillag*); „az ég nincs külön a földtől, mert egyik a másikra borul, és egybeköltöznek, mint a test és a lélek! Isten műve ez!” (*Vitéz lélek*); „a test és a lélek együtt teszik az embert. Nő és férfiú együtt alkotja az emberiséget; s az ég és a föld a világot” (*Hegyi patak*); „egy kereszt fénylik a föld felett, a két szára egyenlő: olyan, mint egy pluszjel, amellyel össze akarja valaki adni az eget és a földet” (*Okkersárga*

Ábrahám). Individualitás és kollektivitás harmóniájáról vallja: a népi életfelfogás „nem kezdetet lát a születésben és nem véget a halálban, hanem csak személyi változást mind a kettőben. S nemcsak az embernek emberhez való kapcsolatát szabályozza, hanem a szövetséget is, melyet a természettel és az Istennel mindnyájunknak meg kell kötnünk. Valóban olyan életforma ez, melyben a közösség az első és legfőbb személy s lelkében változatlan, csupán az atyák és a fiak cserélik egymást” (*Szülőföldem*). (Olyan univerzális őstudás ez, amely a négy-ötezer évvel ezelőtti óegyiptomi maximában így fejeződik ki: „Ha valakinek fia elfogadja azt, amit az apja mond, annak egyetlen szándéka sem vall kudarcot; gyermekeihez éppen úgy fog beszélni, mint ahogy a tudást apjától hallotta” – Ptah Hotep; lásd Hamvas Béla *Anthologia humana* című bölcsességgyűjteményében. – A Bibliában pedig így: „Tiszteld atyádat és anyádat, hogy hosszú ideig élj azon a földön, amelyet az Úr, a te Istened ad tenéked” – 2Móz. 20:12.) Megvilágosító esszék sorában értekezik Tamási arról is, hogy manapság „beteg a lélek, mert az anyagelvűség olyan világnézetet kényszerített rá, amelyben meg kell nyomorodnia. Az egészséges és termékeny világnézetnek ugyanis három örök tényezője van az emberi lélek számára: az Isten, a természet és a társadalom”; emberhez méltó élet pedig csak akkor képzelhető el, „ha Istennel való kapcsolatunkat megtartjuk és gondozzuk; ha benne élünk a teremtett világban, a fákkal, a virágokkal, az éggel és a földdel együtt; s ha olyan társadalmat alkotunk, amelynek tagjai rendezték már a viszonyukat az Istennel és a természettel”. Revelációszerűen egyezik mindez a kor nagy gondolkodóinak meglátásaival; a szellem fenomenológiáját vizsgáló Carl Gustav Jung ugyancsak a válságos negyvenes években (s szinte ugyanazokkal a szavakkal) fejtegeti az autonóm személyiséget elveszejtő tömegesedés, az „öntelt” és „gátlástalan materializmus” fenyegető veszélyeit – ami „annál nagyobb, minél jobban lebilincseli a külső tárgy az érdeklődést, s minél jobban feledésbe merül, hogy a természethez fűződő kapcsolataink differenciálódásával kéz a kézben kellene járnia a szellemhez kapcsolódó viszonyunknak a nélkülözhetetlen egyensúly megteremtése végett.”

Az induló Tamási Áron történeteinek, novelláinak világlátása, kifejezésmódja tehát a folklór szóbeli-epikai hagyományaiban: a ballada, a hősenek, a hitrege, a mítosz tradícióövezeteiben gyökerezik, de talán leginkább bennük félreérthetetlen a kötődés az avantgárd szenvedélyminőségekhez is: főként az expresszionizmushoz. Elsősorban a húszas évek drámai novellái (s a *Szűzmáriás királyfi*, az első jelentős regény) demonstrálják a háború, illetve az utána következő nyomorúság ellen tiltakozó, lázadó indulatot (a világirodalomban is korjelző „elveszett nemzedéki” keserűséget és kiábrándulást). Ez a hang pedig a kiáltásé, a kisebbségbe szakított erdélyi magyarság felrázó jajszavát hallató Kós Károly-i „kiáltó szó”-é és a Tamásié is, látván a háborús, forradalomleverő, trianoni katasztrófákat, a székely szegénységet és szenvedést vagy éppen az általános levertséggel hadakozó életvágyat.

A kiáltás hangja a túrhetetlen sorsa ellen felkelő ember, rendszerint székely paraszt-

férfi iszonyú megrendülésének hevétől izzik. Az egyik a kibillent világ helyreállíthatatlanságától szinte megtébolyodva pusztítja el önmagát (*Szász Tamás, a pogány*), a másik a borzalmas természeti csapásokra és a társadalmi megalázottság elviselhetlenségére válaszol szörnyű önrombolással (*Tűzet vegyenek!*). Máskor a székelységre mért történelmi és mitikus sorssal megküzdve enged végül az isteni, transzcendens elrendelésnek és végzetnek a főhős, misztikus emberáldozati aktust hajtvá végre önmagán, rituális öngyilkosságot követve el (*Zarándok földműves, Szerelmes csillag*), vagy viaskodva bár, de azonosul a föld, a szülőfalu vagy a szerelem elhívásával, a kikerülhetetlen sorsvállalásra felszólító metafizikai értékparanccsal (*Föld embere, Ecet és vadvirág*). Viharzó „lélekindulás”-ok, eksztatikussá és amorffá torzuló szenvedélykitörések jelzik a tomboló érzelmhullámzások erejét, s kényszerítik ki szinte természetszerűleg az expresszionista hangulatkivetítő megjelenítésmódokat. Akkor is, ha az ösztönök mélyéről felszakadó, vad, „barbár” indulatok robbannak ki, s akkor is, ha misztikusan egzaltált, vallásos-kultikus rajongás, a népközösséget és az azt irányító földöntúli hatalmakat egyaránt képviselő, médiumszerű átszellemülés csap a végletekig, mint a *Szűzmáriás királyfi*ban vagy drámai párjában, az *Ősvigasztalás*ban. Mindkettő a hagyományos székel-y magyar önértékből, méltóságtartó önbecsülésből táplálkozik, sőt egyfajta általános túlfűtött, messianisztikus kiválasztottság-tudatból, amely az avantgárd-modernista pszichikus ajzottság, ziláltság, feldúltság számára archaikus, pogánykeresztény ősvallási, szinkretikus népi-mitológiai kereteket, alapokat biztosít. Így az expresszív, aktivista korlátlanág egyúttal jelentéssé, kollektív képzeteket mozgósító, ősi és tartalmas világképi, kompozicionális rendhez illeszkedik. Az emberalakok expresszionisztikus átformálódása, egyetemessé, idő- és természetfölöttivé stilizálódása tehát szorosan összefügg a folklorisztikus elvonatkoztatás, szimbólumalkotás vagy mitizálás genuin természetével. Ha például az éhező családján szinte csak gyilkosság árán segíteni tudó férfi morális gyötrelme rajzolódik ki, akkor az mindjárt az apaság archetipikus víziójává emelkedik (*Keserű kenyér*); s ha egy zaklatott, felbolydult idegzettű, az intézményes társadalmi normák ellen berzenkedő, s inkább öntörvényű elhivatottságára hallgató, prófétikus megszállottságát egyre mámorosabban követő székel-y legény lép elénk, akkor viselkedésében a mágikus szertartások örök idejét és érvényét sugárzó, sámánisztikus, népvezéri, megváltói-krisztusi karizmát hordozó, s az önfeláldozásban betetőződő tulajdonságok bontakoznak megbabonázón ki (*Szűzmáriás királyfi*).

Az érzések aljáról, a tudattalan késztetések homályából felkavarodó háborgások összeáramlanak a legmagasabb akarattól, a világszellemtől eredő predestináció impulzusaival ezekben az önkifejező vagy küldetésbevezető mozdulatokban, cselekedetekben. De nemcsak az emberi, hanem a külső, fizikai természet, a táji környezet is átítatódik, áttelekesedik a felsőbb sorshatalmak szándékaitól, megnyilatkozásaitól, emanációjától. A létezés, az univerzum metafizikai síkjai egymásba fonódnak, lélek és

táj, ember és Isten, földi akarat és kozmikus őserő egymással megbirkózva vagy öszszesimulva, de folytonos érintkezésben lélegzenek. A pulzáló szerves mindenségben a leghatalmasabb úr vagy irányító és a legkiszolgáltatottabb, porszemnyi lény is állandó lelki összefüggésben tapad egymáshoz. Egy természeti sorscsapás, egy pusztító jégzivatar is istenítéletnek minősül, s ekképpen hívja ki a nyomorulttá tett ember lázadását vagy készteteti a megengesztelődésre (*Tűzet vegyenek!*). De a jellegzetes erdélyi tájak, miliók – havasok, fenyvesek, patakok, erdők, hegyi legelők, mezők, falvak – világát ugyancsak átjárja vagy átvilágítja az a transzcendentális, bűvös fény és sugárzás, amely „hierophanikus”, „theophanikus”, mágikus térré avat és szentel minden helyszínt, környéket, vidéket. A természeti tünemények atmoszférája elválaszthatatlan a személyes életérzésektől, s ezek kölcsönhatásának mindenféle naiv vagy romantikus változata kifejlik. Gyakori expresszionista víziókban tehát, sőt az animizmus aboriginális misztériumában sűrűsödik meg ennek az összeolvadásnak a levegője: „Földnek fázódó kérégről, halált szenvedő madárszájából, megfosztott fák ágairól és mindenünnét nyersen tárta elé az örök hatalom a valót: – Te ember: nyomorúságnak példaképe. Te ember: síró játéka az örök Erőnek. Te ember: pusztulás az ékesség” (*Tűzet vegyenek!*); „A fák ijesztően feketék és mozdulatlanok voltak, hasonlítván a föld mélyébe zárt gonosz lelkek kinőtt gondolatához”; „A föld magára húzta a fekete takarót, csendes volt nagyon, de belül sírt titokban”; s „ráeresztette óriás, puha lelkét, és a sok száz búzakalangyát, mintha valamennyi a saját szomorú feje volna, megbólintotta köszöntésre”; „A Hadak útja sűrűsödni kezdett, s csillagai egymást vigasztalták” (*Keserű kenyér*). Ember és kozmosz együttes szenvedése, végtelenbe nyúló, formátlan vonaglása – amikor anya és fia éjszakai sötétben a vihartól megkínzott búzaföldön botorkál, térdepel (*Tűzet vegyenek!*) – szintén expresszionista jellegű látomás (akár Edvard Munch „sikoly”-képein); mint az önmegsemmisítő tűz lángolása az éj feketeségében, a csillagok fénye alatt ugyanennek a novellának a végkifejletében. Az expresszionizmusban is jellemzően gyakori tűz motívuma, amely (ahogy Kántor Lajos *Líra és novella* című könyvében részletesen igazolja) közösségi jelképiséget és egyéni sorsmanifesztációt ötvöz líraian, gyakran válik központi, szervező szimbólummá. Tűzbe fojtja elértéktelenedett nemeslevelét, majd megugratott lováról leesve a lángok fölött-mellett leli halálát *Szász Tamás, a pogány*; a háború irtalmatlan pokla ellenére kivirágzó szép szerelmet, egy sebesült katona és egy ápolónővér rügyező vonzalmát tiporja, üszkösíti el a hadikórházat leégető halálos tűz a *Siratnivaló székel*y című novellában; s a testvérét tűz-szertartással elhamvasztó *Szűzmáriás királyfi* is az isteni jelképként tisztelt tűz jelentőségének tudatában cselekszik; „Igaz Isten, akinek jelképe a tűz és akinek lelke a tűz (...) Örök Isten, aki tűzből teremtettél minden égitestet, s azoknak vezérül rendeléd a Napot” – imádkozza. Sokféle jelentéstartalom telíti tehát a különféle kollektív ősképzeteket, a tűz, a nap, a hold, a csillagok, a föld, az ég, az égtájak, az évszakok, a fák, a madarak, a növények, az állatok, a fény, a vér, a lélek, a világ, az Isten egyetemes képeit és fogalmait. Az univerzális

képzettartományok pedig rendkívüli költőiséggel, szemléletességgel, hangulatisággal folynak egymásba. Poétikus megszemélyesítések, vérbő hasonlatok és szóképek, metaforikus jelenetezések, szimbolikus színek és formák ellentéteit és kavargását érzékeltető festői leírások, vad, nyers és elemi erejű látványi, auditív és egyéb benyomásokat összeolvasztó szinesztéziák özöne építi fel ezt a sajátos mitikus expresszionizmust: „A havasi faluk háta mögött az égnek egy zord gondolata beléhullott az erdők méhébe, s rá felzúgott a csend”; „Kesergő szellemek jeget sírtak a fellegek hátán”; „A jegenyefák nagy alázattal kegyelemért hajlongtak, s a maguk veszedelme mellett a föld könyörgését s a megriadt élet sírását is belézügták a sötétbe”; „S e pillanatban földig le villámlott, mint ha egy fellegekbe elrejtőzött, rombolásra felesküdt őriás a fejét akarta volna levágni szikrát hányó, rémítő késsel” (*Tűzet vegyenek!*); „S miközben fűszálon, virágon táncolt az élet, megkezdődött a lét kétféle értelmének a harca egy emberért” (*Föld embere*); „Látjátok-é, hogy mint óriási szörnyű-fekete kísértet, úgy tápáskodik ezen a földön a kinszenvedés” (*Zarándok földműves*); „a madarak énekkel virágoztak fel minden fát”, s „lélek szállott minden fába, és dobogni kezdett bennük a szív” (*Mikor az erdő ébred*). A stílus paroxizmusa, a lírai beszéd fennköltége örökös emelkedettséget és szakralitást biztosít ennek a hanghordozásnak; „himnikus nyelv”, „liturgikus szerkezet” (Szabédi László), szinte kántálásra kínálkozó mondatritmus, rituális színezetű szófűzés, retorika és zeneiség nyújtja azt az avantgárdban is megkísértett lehetőséget, amellyel szó és jelentés, jel és igazság misztikus azonosítása elérhető, amellyel aktus és rítus, gesztus és prófécia, lét és kultikus szertartás egybeforr, s amellyel meghaladható a profán és a szent, a mindennapiság és az üdvözültség, az élet és a művészet közötti különbség, és szellemi „formává válik az élet” (Baránszky-Jób László).

Ezért uralkodó ezekben a művekben a felkiáltó mondat, a megszólalás, az intonáció magasfeszültsége, fortissimója: az emberi lény felfokozott szubjektivitásának, belső energiáinak, törekvéseinek hiteles kivetítését ez a stílusforma szavatolja. *Szép Domokos Anna* kozmikus jajongása az egekig és a poklokig ér, csak hogy megtudja tragédiájának végkát, és elátkozhassa azt: a háborút, a háborúcsinálókat. A kiáltás az örök törvény megközelítését segíti, s a végső érzelmi állapotok időtlenségét, antropológiai örökérvényűségét nyomatékosítja. Tamási Áron expresszionizmusa nem a népies szóhasználatok, hanem a népi kultúra mélyén élő világszemlélet archaikus transzcendentalizmusának és a modern mítoszigenynek a szerves összeforrasztása okán nevezhető népi avantgárdizmusnak. A bajai, nyúgei, határai közé szorítva szenvedő, teremtett emberi lélek abszolútum- és teremtőkeresése paraszti élethelyzetekben és a néphit kifejezőskultúrája, filozofikuma, vallási-kultikus szokásai szerint zajlik le. A modern lüktetés, a szaggatott, „éles staccato” (Czine Mihály) ütemezés, a pillanatképek cikázó vibrálása mögött pedig olyan dallam vonul végig a „zengő ritmusok”-ban, amelyet Szabédi László szerint „minden bizonyos Eteköz mezeiről hoztunk magunkkal”, s „kincse magyarságunknak”. „Olyan népiesség” ez, „mint a magyar zene nagy modern

mestereié: minden ízében átvilágított formák világa. Ez a tudatosság, amit transzparen-ciának is nevezhetünk, ennek az életműnek egyik legjellemzőbb vonása” (Baránszky-Jób László). Sóni Pál szerint Tamásinál „avantgarde és népi ihletés szétválaszthatatlan egységbe fonódik. Tamásinak nem kellett a primitív néger művészettel vagy elsüllyedt kultúrák újrafelfedezésével frissítenie művészetét, mint a nyugati avantgardistáknak, saját népe folklórában és mesekincsében talált a művészet megújulásának kiapadhatatlan forrására”. Salló László (elsősorban Tamási színpadi játékaiknak modernista törekvései kapcsán) a „népi hagyomány és a modern újítás összeötvözésének” különleges erőteljességét állapítja meg. Ablonczy László költői „feltámadás-játékoknak” tekinti ezeket a színdarabokat, Visky András, Bíró Béla és mások szakrális-mitikus archesztuációk kísérleti színreviteleinek, mint ahogy Németh László is korábban. Dávid Gyula szerint „valójában sajátos egyéni, a székely népi képzeletből és mitikus elemekkel átszőtt világképből táplálkozó, s egy döntően érzelmi jelrendszerben építkező valóságlátásról van szó, amelynek túlfűtöttségét táplálhatta, de döntő módon meg nem határozhatta sem a Szabó Dezső-i stíl-expresszionizmus, sem az 1920 utáni erdélyi irodalomba szabadon beáramló avantgarde”, s Taxner-Tóth Ernőhöz csatlakozva az induló Tamási expresszionizmusát a „népköltészet, pontosabban a ballada hatásához” kapcsolja; Bori Imre pedig a „Bartók–Balázs Béla jelezte balladás-expresszionizmus”-ra utal. Vagyis a bartóki szintézismoddra. S ez a törekvés kapcsolhatja Tamásit valamiképpen mégis a többiek, Szabó Dezső, Nyíró József, Kassák Lajos (vagy Sipos Domokos, Szántó György, Nagy Dániel, Szentimrei Jenő, Barta Sándor) expresszionizmusához is, azonban ő stilisztikailag valóban nem azokhoz áll közel, akik elsősorban a leírások erejét növelik meg érzelmekiöntőn hömpölygő áradású igealmozással vagy igésítő (denominalizáló), illetve nominalizáló (igenevesítő-főnevesítő) stílusesszözökökkel, hanem inkább azokhoz, akik felcsigázott líraiságba, szinte szabadversszerű egységekbe (közvetlenül szimbolikus víziókba és alakzatokba) olvasztva össze teremtenek különleges pszichikus tereket és látomásos tájakat (Révész Béla, Szilágyi András); mindazonáltal Tamási mondatai „önállóan is műreemek” (Féja Géza), „szilárd építmények”, írójuk „arányokat, mértéket tart” (Harsányi Zoltán). Összetettségük épp elvileg széttartó tendenciákat képes szintézisbe kapcsolni. Tamási Áron transzcendentalizmusa, mitikussága így aztán vitathatóvá teszi azt az állítást, mely szerint a „kelet-európai expresszionizmusra a nyugat-európaival szemben talán leginkább a sekélyesség jellemző” (Bojtár Endre). Mert Tamásinál szemlélet és kompozíció igazán szuverén kozmikus-mitologikus és metafizikai értékszerkezetben konstituálódik; s a kiáltás expanzív lendülete, az eruptív érzelmekiárasztás, az antropomorfizáló, mitikus táj- és térábrázolás, az időtlenné tágító experimentális lirizálás, a dúsan festői (olykor szinte „fauve”-ista) kolorit tobzódása, a szakrális mondatok kiterjedése és megannyi más expresszív megnyilatkozásmód együtt: valóban egyfajta korszerű – és ma is megszólító hatású – „mágikus” expresszionizmusban összegződik.